

Д. В. КОЛОНЕЙ, пошукач кафедри Історії Росії ХНУ ім. В.Н.Каразіна,
Харків

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК НЕДЕРЖАВНИХ ФОРМ ПОЧАТКОВОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В РОСІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ.

У статті "Становлення й розвиток недержавних форм початкової й середньої освіти в Росії в першій половині ХІХ століття розглядається діяльність початкових шкіл, пансіонів, приватних осіб у сфері освіти. Автор робить спробу простежити даний процес із періоду Київської Русі до першої половини ХІХ століття, значення недержавної освіти в різні періоди історії Росії, вплив державної політики на її розвиток.

В статье «Становление и развитие негосударственных форм начального и среднего образования в России в первой половине XIX века» рассматривается деятельность начальных школ, пансионеров, частных лиц в сфере образования. Автор предпринимает попытку проследить данный процесс с периода Киевской Руси до первой половины XIX века, значение негосударственного образования в различные периоды истории России, влияние государственной политики на его развитие.

The article "Formation and development of non-state forms of elementary and secondary education in Russia of the 1st half of the XIX th century" deals with the work of primary schools, boarding schools, individuals in the sphere of education. The author makes an attempt to trace this process from Kievan Rus' to the first half of the XIX th century, the importance of state education at different periods of the Russian history, influence of the state policy on its development.

У життєдіяльності суспільства важливе місце займають проблеми народної освіти. У наші дні, коли відроджується приватна і реформується державна освіта, ми звертаємося до її історії, вивчаємо це явище в минулому і довідаємося про накопичений досвід. Надзвичайно істотним є з'ясування ролі держави в розвитку недержавної освіти.

На жаль, на сучасному етапі вивчення деяких аспектів ускладнюється відсутністю цілої низки архівів, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Джерельною базою даної статті, в цілому, є архівні матеріали Державного архіву Харківської області, зокрема, фонд № 266 Дирекції народних училищ Харківської губернії (1805-1917), № 639 Харківської Другої чоловічої гімназії, що дозволили більш повно розкрити тему а так само законодавчі акти, матеріали періодичної преси досліджуваного періоду.

У даній статті ми спробуємо розглянути процес створення і діяльності недержавних форм освіти в Росії в першій половині ХІХ століття.

Основні форми недержавної освіти починають складатися з найдавніших часів. У вітчизняній історії усна передача досвіду характерна ще для періоду антив [IV-V ст.]. У ті ж століття, і пізніше, у Давній Русі, формуються традиції ремісничого учнівства. [1., с. 6]. У ХІ столітті відокремлюється професія

"майстрів грамоти". [1., с. 10]. У XI–XV століттях серед учителів були священики, ченці, світські діячі того часу. [2, с. 564; 3, с. 463] У середині XV століття починають виникати братерства, що відкривали і утримували школи. [2, с. 567]. У XV–XVII століттях, поряд із сімейним навчанням, найбільш розповсюдженою формою навчання для дорослих і дітей були заняття з "майстрами грамоти". [4, с. 189]. Навчання дуже часто сполучалося з навчанням якому-небудь ремеслу [5, с. 557]. Поряд з вітчизняними вчителями, що викладали вдома й у парафіяльних училищах, залучаються до навчання іноземці [6, с. 94] У 1640-х роках Ф. М. Ртищевим була зроблена перша спроба створити приватний навчальний заклад. [5, с. 565].

Зберігає значення також і освіта на дому. Серед тих, хто отримав її ми бачимо діячів петровської епохи Я. В. Брюса [7, с. 609; 8, с. 416], Я. Ф. Долгорукова [9, с. 762] і багатьох інших. У XVIII столітті ця форма навчання продовжує розвиватися при активній участі іноземців. Спочатку вчителями, були здебільшого німці, а потім – французи. [10, с. 158] Але вже в Указі 12 січня 1755 року про заснування Московського університету висловлювалася стурбованість освітнім цензом домашніх вчителів і власників пансіонів: "У Москві, у поміщиків перебуває на дорогому утриманні велике число вчителів, велика частина яких не тільки наукам навчати не можуть, але і самі до того ніяких початків не мають; багато хто з тих, що не знайшли гарних вчителів, приймають до себе людей, що лакеями, перукарями й іншими подібними ремеслами усе своє життя займалися" [10, с. 154;] Разом з тим, домашню освіту в XVIII столітті одержали дуже багато значних історичних постатей, серед яких сатирик А. Д. Кантемир [11, с. 347], поет і критик П. А. В'яземський [11, с. 198], майбутній міністр фінансів Д. А. Гур'єв [9, с. 448], генерал А. Г. Щербатов [11, с. 920] і багато хто інші.

Наприкінці XVIII століття, як і на початку XIX століття, найбільш популярним приватним навчальним закладом був пансіон. Слід зазначити, що кількість приватних пансіонів, що з'явилися в Росії в XVIII столітті, постійно збільшувалося. Поряд з тим, населення, як і раніше, навчалася також у дияконів, існувала досить значна кількість початкових шкіл. На півдні Росії - це – переважно полкові школи [12, с. 207]. Наприкінці століття проводиться єкатерининська реформа початкової освіти. Почали створюватися малі і головні училища, передбачені реформою. Однак, імовірно, частина училищ, зазначених у повідомленнях з місць, існувала тільки на папері. Недовіра до цих установ серед населення була нерідким явищем. Вірогідно, не всі шари суспільства влаштовувала і програма навчання. До того ж, фінансування їх було покладено на суспільство. Тому відносно незабаром міські думи почали тяготитися утриманням училищ і раніше відкриті навчальні заклади стали місцями закриватися. [13, с. 384]

Новим етапом в історії розвитку недержавної освіти стало видання у 1803 році "Попередніх правил народної освіти". У них закладалися основи майбутнього училищного Статуту. Дуже важливим для розвитку недержавної освіти був 24 параграф цього документа. Їм визначалося, що через 5 років після створення училищної системи "ніхто не буде призначен

до цивільної посади, що вимагає юридичних чи інших пізнань, не закінчивши навчання в громадському чи приватному училищі". [14, с. 16]

Пізніше побачив світло училищний Статут 1804 року. Відповідно до цього акту директор гімназії був разом з тим і директором повітових училищ (які заступили "малі народні училища" Катерини II). Доглядач повітового училища був, у свою чергу, начальником парафіяльних училищ свого повіту. [15, с. 281; 13, с. 385] Згідно "Попереднім правилам народної освіти" і Училищного Статуту 1804 року парафіяльні училища могли розраховувати тільки на щедрість суспільства. [14, с. 18] Починається поступове відродження парафіяльних училищ. [16, с. 634]. Тим часом, один за іншим продовжують з'являтися нові приватні пансіони.

Створювалися пансіони і при університетах. Так, ідея створення пансіону при Харківському університеті і викладанні в ньому образотворчих мистецтв з'явилася, принаймні, за три роки до його відкриття, у період підготовчих робіт. Ще в 1802 році в шостому параграфі "Приречень про Харківський університет" говорилося: "Поряд з першим відділенням може відкритися друге, у якому у вільний час, молоді люди для розваги і користі будуть навчатися малюванню, музиці, танцюванню, фехтуванню, їзді верхом і деяким ручним роботам, що можуть з метою зміцнення здоров'я і сил зацікавити добре виховану людину. Воно, не входячи до складу університету, але, належачи йому, може мати назву відділення чи розряду приємних мистецтв". [17, с. 149].

Згідно "Статуту" університету, у коло прохідних в університеті предметів, крім дисциплін, що вивчалися студентами факультетів, входили також "нові мови", малювання, музика і танці. Для їхнього викладання покладалося три лектори "нових мов" – французького, німецького й англійського – і три вчителі приємних мистецтв – малювання, музики і танців. [18, с. 10].

Уже до 1808 року в 6 навчальних округах Російської імперії був 91 пансіон з 2 854 учнями. [14, с. 26] Багато пансіонів дуже позитивно зарекомендували себе. Так, у Петербурзі, у 1805 році доброю славою користувалися пансіони М. Х. Ришар і Мюссар. [19, с. 26].

Розвитку освіти, у тому числі і недержавної, побічно сприяв указ, що вийшов у 1809 році, який вимагав, щоб усякий хто бажав одержати чин колезького асесора, витримав іспит в університеті. [13, с. 385]

Тим часом, у 1810–1820-х роках, наприклад, у Харкові з 14 навчальних закладів, що існували в ньому, діяло вже 7 приватних навчальних закладів [пансіони Райпольського, Коваленкова, Роберти, Робуша, Делавин, Губерт і Нагель]. [17, с. 83]

З 1811 року введена заборона на створення пансіонів іноземцями без свідчення на право викладання, а за одержання останнього стягували плату в 50 карбованців. Аналогічний контроль був установлений за гувернерами і гувернантками. У 1812 році засланим перестали видавати посвідчення на право роботи домашніми наставниками. [14, с. 26]. Держава продовжувала турбуватися і про рівень викладання. У тому ж році імператор затвердив думку міністра про вимогу від

домашніх вчителів письмових свідчень про їхні здібності і знання, які засвідчувалися начальствами училищ. [20, с. 696]. На короткий час - з 1814 по 1816 рік деякі труднощі для власників пансіонів склав уведений 5%-й збір із плати, що дається на утримання пансіону. [20, с. 823, 824]

Приватні навчальні заклади продовжували відкриватися. Частина з них користалася особливо доброю славою. Найбільш відомими в Харківській губернії були пансіони Е. Прелат [відкритий 19 квітня 1817 року], Е. фон Біріх [15 березня 1825 року], Й. Ольденбергера [25 червня 1825 року], Е. Зимницького [6 червня 1828 року. [21, ф. 266, оп. 1, д. л. 3-7].

Про популярність недержавних навчальних закладів у цей період свідчить, хоча і не досить рівна з погляду динаміки росту, але все-таки цілком переконлива тенденція до збільшення числа учнів у приватних пансіонах і училищах Петербурзького навчального округу. Якщо в 1810 році їх було 1647, то до 1820 року чисельність учнів виросла до 2002, до 1824 року – до 2027, а до 1828 року досягла кількості в 2275 чоловік. [16, с. 288].

На відкриття пансіону був потрібно дозвіл училищних комітетів університетів. Збереглися деякі документи що до їх відкриття. Так у 1828 році надійшло прохання про відкриття пансіону від Шарлотти Кріль директору училищ Слободско-Украинской губернії Павлові Петровичу Шеншину. [21, ф. 266, оп. 1, д. 18]. Чи одержала вона дозвіл, чи був відкритий цей пансіон - невідомо.

Одним з натхненників нового Статуту, що побачив світло в 1828 році, та є таким, що вніс в освітню систему принцип становості, був міністр освіти Шишков, у програму діяльності якого входило досить різке обмеження приватної освіти, віддаючи перевагу державній школі. Зокрема, згідно з його планами, з якими він виступив перед Комітетом улаштування навчальних закладів (створений у травні 1826 року) було закриття всіх приватних чоловічих пансіонів. [22, с. 203] Незважаючи на ряд обмежень, введених у 1830-х роках, приватні навчальні заклади продовжували відкриватися. Наприклад, 25 жовтня 1835 року в Сумах відкрила пансіон П. Сластюк, [21, ф. 266, оп. 1, д. . 48] 23 січня 1837 року в Харкові почав діяти пансіон Р. Мартелли, [21, ф. 266, оп. 1, д. . 22] 15 грудня того ж року в Лебедині прийняло учнів частка навчальний заклад Н. Левандовской, [21, ф. 266, оп. 1, д. . 9] а 17 вересня 1838 року в Сумах улаштований пансіон П. Сластионовой. [21, ф. 266, оп. 1, д. . 3].

Створювалися пансіони і пізніше – 1840-х, 1860-х роках. Власники приватних навчальних закладів серйозно піклувалися про престиж і рівень своїх пансіонів. Вони намагалися запрошувати у свої пансіони кращих педагогів. Наприклад, у Харкові, у сорокових роках, серед пансіонів, які користувалися великою популярністю, ми бачимо приватний навчальний заклад, організований професором університету П. Сливицьким. [23]. У Москві в цей же період вважався найкращим пансіон Енеса, у який приїжджали учитися навіть із Сибіру, як, наприклад, відомий згодом медик Н. А. Білоголовий [24, с. 60, 62]. Діяльність цих навчальних закладів підготували благодатний ґрунт для створення професійних навчальних закладів.

Якщо бажаючий відкрити пансіон був іноземцем, то перш ніж одержати дозвіл на відкриття навчального закладу, він повинний був прийняти присягу на підданство, як це було запропоновано пані Олександрі Шмидт, що побажала в 1842 році відкрити пансіон у Сумах. [21, ф. 266, оп. 1, д. 18].

Нерідко самі власники займалися якими-небудь науками чи мистецтвами. Так, капітан де Роберти вчив військовій справі, колезька секретарка П. Сластионова – музиці, "танцюванню" і рукоділлю і т.ін. [21, ф. 266, оп. 1, д. . 3].

З не меншою активністю відкривалися парафіяльні училища. Так, наприклад, у 1820-40-х роках в одній тільки Полтавській губернії в маєтках Пузиком, Трубайцях, Карлівці, Бригадирівці, Миколаївці, Обуховці, Ковалівці, Андріївці, Сокиринцях, Городищі відкривають школи Капністи, Цертелеви, Галагани, Розумовські, Е. П. Гребінка, В. Паульсон і інші. Крім того, ще раніше були відкриті парафіяльні школи для німецьких колоністів з відділеннями для дівчинок у Константиновграді [1819], Полтаві [1825], Кременчуці [1832], що містилися на громадські кошти. Крім того, варто відзначити активність щодо створення після 1842 року парафіяльних училищ у державних селах на кошти сільських громад і Міністерства державного майна. Вже до середини століття в одній Полтавській губернії таких училищ нараховувалося близько 100 з 5 000 учнів. [16, с. 635]

Новий період у розвитку приватної освіти – друга половина 1850-х 60-і років. Механізм відкриття навчальних закладів був добре налагоджений і виглядав, наприклад, у такий спосіб: дружина купця Олександра Воронова, яка збиралася відкрити свій пансіон на ступені повітового училища, 1 червня 1864 року звернулася з проханням на ім'я директора 2-й Харківської гімназії Г. С. Шведова. [21, ф. 639, оп. 1, д. 1] 2-го червня Шведов повідомляє попечителю Харківського навчального округу про прохання, що надійшло від Вороновой. [21, ф. 639, оп. 1, д. 2] 23 червня Канцелярія попечителя Харківського навчального округу відповідно постанові Піклувальної Ради дозволяє відкрити пансіон і посилає цю звістку директору Шведову. [21, ф. 639, оп. 1, д. 7] 26 червня Шведов направляє Вороновой документ, що дозволяє відкрити пансіон. [21, ф. 639, оп. 1, д. 8] Таким чином, питання було вирішено за 3,5 тижня. Клеопатра Полозова, що побажала відкрити пансіон, одержала дозвіл за 16 днів. [21, ф. 266, оп. 1, д. 4] Протягом цього періоду, як і раніше, дуже успішно розвивалася і домашня освіта. Про це свідчить вже те, що надзвичайно багато відомих історичних особистостей отримали саме його.

В різні роки широко практикувалися і приватні уроки. Вони були характерні для 1820-х років, коли професора Московського університету Х. А. Шлецер і А. Ф. Мерзляків давали уроки А. И. Кошелеву. [25, с. 117] Однак вони були популярні й у 1840-х роках. Так, у 1846 році одержавши блискучу домашню освіту, у Москву прибуває Б. Н. Чичерін і готується до вступу у місцевий університет під керівництвом його викладачів – Т. Н. Грановського і К. А. Коссовича, Дворянського інституту – І. Н. Рождественського, доктора Лейпцігського університету Вільгельма Вольфсона й інших. [26, с. 16, 18]

Слід зазначити, що, крім вищевказаних навчальних закладів у першій половині XIX століття одержали поширення ланкастерські школи, чи школи взаємного навчання [1, с. 89]. У 1860-х роках відзначався величезний ріст кількості недільних шкіл. Їх часто організовували ініціативна молодь, студенти. Перша з них з'явилася в 1859 році, а вже до 1862 року їхнє число досягло 274. [1, с. 121] Однак і ті, і інші були закриті урядом, через політичну пропаганду, що проводилася в них. Разом з тим, метод взаємного навчання і внаслідок використовувався в практиці викладання в Росії. Зокрема, за Статутом 1828 року, у парафіяльних училищах допускався як звичайний, так і ланкастерський метод навчання. [22, с. 204] Крім відзначених навчальних закладів, у селах існували волосні школи [1, с. 96]. Малися також непостійні школи грамоти, підрахунок яких дуже складний [14, с. 27] По суті, вони були спадкоємцями традицій діяльності "майстрів грамоти". При цьому їхня діяльність мала досить відчутний вплив на поширення грамотності на місцях. От, наприклад, як у 1849 році характеризував П. Троицький ситуацію в Каширському повіті Тульської губернії: "Число грамотних з точністю визначити важко; утім, їх досить. Грамоті навчаються більшою частиною в будинках священників, хоча є і так звані майстрині. У будинках священників постійно навчаються до 10 чи 15 хлопчиків". [27, с. 286]. Суспільна і приватна ініціатива в селах наприкінці 1850 років гідна високої оцінки. Так, в одній Рязанської губернії в селищах державних селян і в маєтках було 92 школи, що знаходяться на піклуванні духівництва, засновані на засоби громад державних селян і улаштовані поміщиками, не вважаючи 9 татарських. [27, с. 287]

Підводячи підсумки, можна сказати, що діяльність недержавних навчальних закладів у першій половині XIX століття була дуже продуктивною. Усі форми недержавної освіти (парафіяльні училища, приватні пансіони і школи, сільські волосні школи, домашнє навчання й ін.) дуже активно й ефективно розвивалися. Урядова політика в області недержавної освіти в цілому сприяла успішній діяльності приватних і суспільних закладів. Недержавні навчальні заклади, як складова частина загальної системи освіти, вносили свій внесок у розвиток культури Росії.

Список літератури: 1. Константинов Н. А., Струминский В. Я. Очерки по истории начального образования в России. - М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1953.; 2. Очерки истории СССР. Период феодализма. IX-XV вв.: В 2 частях. - М.: Издание Академии наук СССР. 1953. - ч. 2; 3. Очерки истории СССР. Период феодализма. IX-XV вв.: В 2 частях. - М.: Издание Академии наук СССР. 1953. - ч. 1; 4. Очерки истории СССР. Период феодализма. Конец XV-начало XVII вв. - М.: Издание Академии наук СССР. 1955; 5. Очерки истории СССР. Период феодализма. XVII в. - М.: Издание Академии наук СССР. 1955. История Киева.: В 4 т., 1982-1985. - К.: Наукова думка. - т. 2; 6. Энциклопедический словарь Брокгауз и Эфрон, Биографии. В 12 тт., 1991-1994 - М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия» - Т. 2.; 7. Русский биографический словарь.: В 12 т., 1991-1999. - М., Аспект-пресс. - Бетанкур-Бякстер; 8. Энциклопедический словарь Брокгауз и Эфрон, Биографии. В 12 т., 1991-1994 - М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия» - Т. 4.; 9. Ключевский В. О. Курс русской истории. // Ключевский В. О. Сочинения.: в 9 т. - М.1987-1990. - т. 5 - С. 5-360; 10. Москва. Энциклопедический

словарь. - М., 1997; **11.** История Киева.: В 2 тт. 1963-1964 - К. Издательство Академии наук Украинской ССР. - Т. 1. Россия. Энциклопедический словарь. - Л.: Лениздат. 1991; **12.** *Сысоева Е. К.* К истории начального образования в России в первой четверти XIX в. (Училищный Устав .: идеи и их реализация). // Вестник Московского университета. Серия 8. История.: - 1988. - №5. - С. 14-29.; **13.** *Милюков П. Н.* Очерки по истории русской культуры.: В 3 тт. 1993-1995 гг. - М.: Издательская группа «Прогресс» «Культура». Редакция газеты «Труд» - т. 2; **14.** Полтавщина. Энциклопедичний довідник. - К.: Видавництво “Українська Енциклопедія” імені М. П. Бажана. 1992.; **15.** *Миклашевський І. М.* Музична і театральна культура Харкова XVIII-XIX ст. - К.: Наукова думка, 1967; **16.** *Миклашевський Й. М.* Харьковский университет и музыкальная культура Слободской Украины - Харьков, 1958. – Рукопись; **17.** *Греч Н. И.* Записки о моей жизни. - М., 1990; **18.** Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. - Спб., 1864. - Т. 1.; **19.** Государственный архив Харьковской области.; **20.** *Князьков С. А., Сербов Н. И.* Очерки истории народного образования в России до эпохи Александра II. - М. 1910; **21.** Харьковские губернские ведомости - 1841. - 29 июня; **22.** *Белоголовый Н. А.* Из воспоминаний сибиряка о декабристах. // Русские мемуары. Избранные страницы. - М. 1990 - С. 30-78; **23.** *Кошелев А. И.* Биографический очерк. // Русские мемуары. Избранные страницы. - М. 1990 - С. 115-127; **24.** *Чичерин Б. Н.* Москва сороковых годов. // Русское общество 40-50-х годов XIX в. - М., 1991. - Ч. 2.; **25.** *Громько М.* Мир русской деревни. - М.: Молодая гвардия, 1991.

Поступила в редколегію 22.01.2011